

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ДОШКІЛЬНОЇ ТА
ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
УМІНЬ ПРАЦЮВАТИ В КОМАНДІ

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Виконала: студентка 2 курсу 09-211М
групи
Спеціальності 013 Початкова освіта
Освітньо-професійної програми
Початкова освіта

Гридіна Інна Валеріївна

Керівник к.пед.н., доцентка Гриценко І.В.
Рецензентка заступниця директора з
навчально-виховної роботи Херсонська
загальноосвітня школа I – III ступенів № 50
ім. Романа Набегова Херсонської міської
ради Пуленець Т.В.

Херсон – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ КОМАНДНОЇ РОБОТИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	7
1.1. Сутність понять «навчальне співробітництво», «команда» і «командна робота» у науковій літературі.....	7
1.2. Особливості організації командної роботи молодших школярів.....	19
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У МОЛОДИХ ШКОЛЯРІВ УМІНЬ ПРАЦЮВАТИ В КОМАНДІ.....	23
2.1. Обґрунтування педагогічних умов формування у молодших школярів умінь командної роботи	23
2.2. Діагностика розвитку умінь молодших школярів працювати в команді.....	28
2.3. Формувальний експеримент з теми	35
2.4. дослідження.....	47
Аналіз результатів експериментальної роботи.....	
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	52
ДОДАТКИ	60
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача ...	60
Додаток Б. Пам'ятка для командної роботи учнів на уроці....	62

ВСТУП

Сучасний етап розвитку соціуму характеризується інноваційними економічними і соціальними перетвореннями, що спричиняє появу безупинно мінливих умов, соціальних норм та вимог до формування людської особистості. Закономірно виникає необхідність зорієнтувати процес навчання та виховання на формування готовності особистості до мінливим запитам соціуму, тобто на розвиток гнучкості, мобільності, зокрема таких комунікативних навичок, як співпраця з іншими людьми, до спілкування з оточуючими, вміння домовлятися, вислуховувати і враховувати думку співрозмовника, вміння ефективно розподіляти ролі та діяльність.

Одним з найважливіших умінь сучасної особистості є вміння працювати в команді. Володіння даним умінням на високому рівні дозволяє ефективно взаємодіяти з іншими людьми у процесі різних видів діяльності та досягати поставлених цілей.

У сучасній теорії та методиці викладання в початковій школі утвердився системно-діяльнісний підхід до навчання, основними положеннями якого є спрямованість на розвиток особистості учня як активного суб'єкта навчальної діяльності та всебічна підготовка його до безперервного процесу освіти, саморозвитку та самовдосконалення протягом усього життя. Найважливішим засобом досягнення цієї мети є організація навчального співробітництва на уроці, включення учнів у спільну роботу, спрямовану на вирішення навчальних завдань.

В даний час перед школою стоїть соціальне замовлення суспільства – виховання особистості, здатної взаємодіяти з іншими людьми. Особлива роль належить початковій ланці, оскільки саме в період становлення навчальної діяльності як провідної формуються вміння навчального співробітництва.

Міжособистісні взаємини дітей з однолітками детально вивчалися такими як: В. Абраменкова, І.Дубровіна, М. Лісіна, В. Мухіна, Я.Коломінський, А. Прихожан, О. Смірнова, В.Утробіна, Д. Фельдштейн та ін. В ході численних досліджень в цій галузі накопичено велику кількість даних стосовно дошкільного та й молодшого шкільного віку.

Дослідження вчених (І. Зимньої, В. Давидова, Г. Цукерман та ін.) свідчать про те, що інтенсивність розвитку школяра в діяльності залежить від ступеня засвоєння їм позиції суб'єкта цієї діяльності. Чим активніше дитина, чим більше вона залучена в цікаву для себе діяльність, тим кращі можуть бути результати освітнього процесу. Найважливішим засобом досягнення мети навчання, на нашу думку, є організація навчального співробітництва молодших школярів на уроці.

Загальні дидактичні принципи організації групової навчальної діяльності досліджували Д. Ельконін-В. Давидов, В. Д'яченко, В. Котов, О. Пехота, Н. Пожар, Л.Покась, Г. Цукерман, О. Ярошенко та ін. Методичні питання щодо організації групової навчальної діяльності молодших школярів висвітлені у працях В. Вихрущ, І. Вітківської, Є. Задой, А. Кіктенко, О. Любарської, К. Нор, О. Пехоти, Л. Пироженко, О. Пометун та ін.

Ефективність використання групової форми роботи в процесі навчання неодноразово доводилася на практиці. Проте, на сьогоднішній день вчителі зауважують на необхідності висвітлення питань трансформації групової діяльності молодших школярів в організацію командної роботи, що й зумовило вибір теми дипломного дослідження - *«Формування у молодших школярів умінь працювати в команді»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Випускна роботу виконано в межах науково-дослідної роботи кафедри педагогіки та психології дошкільної та початкової освіти Херсонського державного університету «Формування професійної компетентності

кадрового педагогічного потенціалу у системі суспільних трансформаційних процесів» (№ 0117U005614).

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування у молодших школярів умінь працювати в команді.

Відповідно до мети роботи було поставлено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати стан дослідження проблеми у науково-педагогічній літературі та уточнити сутність основних понять випускної роботи.

2. Визначити критерії, показники і рівні сформованості умінь молодших школярів працювати в команді.

3. Теоретично обґрунтувати і експериментально перевірити педагогічні умови формування у молодших школярів умінь працювати в команді.

Об'єкт дослідження – організація командної роботи на уроках початкової школи; **предмет** дослідження – педагогічні умови формування у молодших школярів умінь працювати в команді.

Гіпотеза дослідження: формування у молодших школярів умінь працювати в команді буде ефективним за таких умов:

– використання в освітньому процесі форм і методів навчального співробітництва

– розвитку у молодших школярів потреби у співпраці.

Методи дослідження. У процесі роботи над дослідженням і розв'язання поставлених завдань було використано наступні методи:

– теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, абстрагування);

– емпіричні (узагальнення педагогічного досвіду, спостереження, тестування, педагогічний експеримент);

– методи математичної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у отже, що: уточнено сутність поняття «командна робота»; визначено критерії (здатність до міжособистісної та групової взаємодії учнів, продуктивність спільної діяльності) і *рівні* сформованості самостійності учіння молодших школярів, а саме: *високий, середній і низький*; теоретично обґрунтовані і експериментально перевірені педагогічні умови формування у молодших школярів умінь працювати в команді.

Практичне значення одержаних результатів. Результати проведеного дослідження можуть використовуватись у процесі підготовки майбутніх вчителів до організації командної роботи в початковій школі, а також в освітньому процесі початкової ланки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри педагогіки та психології дошкільної та початкової освіти Херсонського державного університету та дістали позитивну оцінку. За матеріалами дослідження підготовлено 2 статті в збірці наукових статей студентів педагогічного факультету Херсонського державного університету та вчителів-практиків «Актуальні проблеми педагогіки дошкільної і початкової освіти».

Структура і обсяг випускної роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ КОМАНДНОЇ РОБОТИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Сутність понять «навчальне співробітництво», «команда» і «командна робота» у науковій літературі

Ідеї та методи навчання у співпраці, співробітництві не нові для педагогічної науки та практики. Я. Коменський наголошував: способи діяльності, які дитина осягає з дорослим, вона відтворює з однолітками в спільній пізнавальній, навчальній, ігровій та іншій діяльності, де відсутня регламентована взаємодія, і школяр може будувати свою поведінку за власним спонуканням, ураховуючи свої можливості [4].

В останній чверті ХХ ст. проблема навчального співробітництва активно розроблялася в двох напрямках:

- 1) реалізація колективної (Ю. Бабанський, Х. Лейметс, М. Скаткін та ін.) або колективно-взаємозобов'язуючої діяльності (Б.Лихачов);
- 2) організація групової або індивідуально-парної роботи (К.Волков, В. Дьяченко, Г. Цукерман, І. Чередов і ін.).

Найбільш яскравий приклад реалізації принципів педагогічної співпраці знаходимо в діяльності А. Макаренка, чия педагогічна концепція виховання в колективі і через колектив втілювалася в організації самоврядування, розвитку суспільної активності, формування інституту командирів, зведених загонів, чергувань, системі внутрішньо колективних взаємозв'язків [22].

Для аналізу поняття «навчальне співробітництво» звернемося до розкриттю поняття «співпраця». На думку І. Зимньої, «співпраця – це гуманістична ідея спільної розвиваючої діяльності дітей та дорослих, скріпленої взаєморозумінням, проникненням в духовний світ один одного, колективним аналізом ходу і результатів цієї діяльності» [24].

Педагогіці співробітництва також присвячено значну кількість досліджень вчених. Серед творців високоефективних педагогічних систем, які базуються на співпраці, можна назвати Дж. Локка, А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін.

В. Сухомлинський вважав, що спільними зусиллями, з чієюсь допомогою дитина завжди може зробити більше і вирішити більш складні завдання, ніж самотійно... У співпраці дитина виявляється сильнішою і розумнішою, ніж у самотійній роботі, вона піднімається вище за рівнем інтелектуальних труднощів [57].

У своїх наукових працях В. Дьяченко виділяє наступні ознаки групової (колективної роботи):

- 1) наявність у всіх її учасників єдиної мети;
- 2) поділ праці, функцій і обов'язків, залучення всіх учасників до контролю, обліку, управління;
- 3) налагоджена співпраця і товариська взаємодопомога;
- 4) усвідомлений суспільно корисний характер всіх і кожного учня;
- 5) культивується турбота всіх про кожного і кожного про всіх;
- 6) досягається рівність об'єктивних умов для кожного [22].

Поняття «співпраця» – одне з провідних понять сучасної гуманної педагогіки – це, буквально, взаємодія праці діючих разом людей, тобто їх спільна діяльність [12].

Г. Цукерман зазначає, що суть співпраці полягає в тому, що всі партнери по взаємодії допомагають один одному, активно сприяють досягненню індивідуальних цілей кожного і загальних цілей спільної діяльності [63].

Співпраця несе в собі всі основні ознаки спільної діяльності. Це наявність єдиної мети, спонукання учасників спільної діяльності працювати разом, об'єднання індивідуальних дій в єдине ціле, поділ єдиного процесу діяльності на окремі взаємопов'язані операції, і їх

розподіл між учасниками, координація індивідуальних діяльностей і управління ними, наявність єдиного кінцевого результату [66].

Педагогічна значущість співпраці може бути зрозуміла на основі психологічного закону зв'язку діяльності і розвитку особистості [59].

Взаємодія є одним з основних способів активізації саморозвитку і самоактуалізації дитини. У спільній діяльності здатності і можливості учасників реалізуються найповніше. Доповнюючи один одного, вони досягають якісно нового рівня розвитку [14].

Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов вважають, що всі форми шкільних взаємин повинні носити загальний характер і регулювати не тільки відносини «дитина-дорослий», але і відносини «дитина-дитина». При цьому норми поведінки ефективніше формуються не в цілому класі, а в малих дитячих групах, які є для дитини одночасно і групами емоційної підтримки [16].

Шкільний розвиток людини як особистості та суб'єкта діяльності обов'язково передбачає: розвиток інтелекту, розвиток емоційної сфери, розвиток стійкості до стресів, розвиток впевненості в собі; розвиток позитивного ставлення до світу і прийняття інших, розвиток самостійності, автономності, розвиток мотивації самоактуалізації, самовдосконалення і розвиток мотивації навчання як найважливішого елемента мотивації саморозвитку [29].

Отже, під поняттям «співпраця», яке сформульовано І. Зимньою, ми будемо розуміти спільну розвиваючу діяльність дітей і дорослих, скріплену взаєморозумінням, проникненням в духовний світ один одного, колективним аналізом ходу і результатів цієї діяльності [24].

Для позначення навчальної роботи, заснованої на безпосередній взаємодії учнів, дослідники використовують такі визначення як «групова робота», «спільна навчальна діяльність», «спільно розподілена навчальна діяльність», «колективно розподілена навчальна діяльність»,

«навчальне співробітництво» та ін. Насьогодні у вітчизняній педагогічній психології частіше використовується термін «навчальне співробітництво» як найбільш ємний, діяльнісно орієнтований і загальний відносно до інших термінів, який позначає в той же час багатосторонню взаємодію всередині навчальної групи і взаємодія вчителя з групою [32].

Для нашого дослідження цікава позиція професора Л. Коваль, яка вважає, що навчальне співробітництво – це особлива форма відносин дитини і дорослого, необхідна для повноцінного засвоєння теоретичних понять. Навчальне співробітництво спрямоване на загальні для всіх людей способи мислення і дії, а не на унікальну неповторність кожної людини. Навчальне співробітництво спрямоване на результат, а результатом його є нові способи дії, засвоєні дитиною [27].

Крім завдань навчання і розвитку навчальне співробітництво надає великі можливості у вирішенні завдань виховання молодших школярів. Дослідженнями О. Кондратюк, К. Нор, А. Уварова встановлено, що спільна навчальна діяльність надає виховний вплив не сама по собі, а через ті відносини, які виникають в її процесі, через ту позицію, яку займає школяр у навчальній роботі. Ці відносини повинні стати об'єктом уваги педагога [30, 43, 57].

Таким чином, розглядаючи і узагальнюючи різні точки зору, ми визначаємо навчальне співробітництво як особливу форму навчальної взаємодії учнів один з одним і з вчителем, для якої характерна особистісна ініціатива дітей, виникнення навчального діалогу, взаємний обмін інформацією, позитивна реакція на «несхожість» учасників взаємодії.

Уміння співпрацювати з іншими – одна з важливих компетенцій Нової української школи та актуальна навичка XXI століття. І хоча сучасні, зосереджені на гаджетах діти, переважно індивідуалісти,

результати наукових досліджень доводять, що вміння працювати в команді є запорукою майбутнього успіху [41].

Команда – це група людей, об'єднаних досягненням спільної мети, що відповідає особистим цілям кожного [28].

Команда характеризується рядом ознак, основними з яких є наступні:

- команда складається з двох або більше осіб;
- члени команди відповідно до особистісних компетентностей та відведеної їм ролі беруть участь у спільному досягненні поставлених цілей;
- команда має свою індивідуальність, своє «обличчя», що не завжди співпадає з індивідуальними якостями її членів;
- для команди характерні сформовані зв'язки як всередині команди, так і поза нею – з іншими командами і групами;
- команда має ясну, впорядковану структуру, орієнтовану на досягнення поставлених цілей і виконання завдань;
- команда періодично оцінює свою ефективність [44].

Більшість дослідників відзначають три ключові ознаки команди: співпрацю, різноманітність завдань, відповідальність кожного за всю роботу в цілому [52].

Зазвичай цілі, які стоять перед командою, не можуть бути досягнуті окремими її членами в силу існуючих обмежень за часом і ресурсами, а також з-за неможливості опанувати одному члену команди усіма необхідними знаннями та вміннями. Можна стверджувати, що виконувати проекти, що вимагають глибоких знань та компетентностей, краще командою, що, крім того, дозволяє розподілити завдання між її членами, а отже, вирішити задачу у встановлені жорсткі терміни.

На практиці нерідко відбувається змішання понять *групи* і *команди*, хоча відмінності між ними досить істотні. Головна з них – це виникнення в команді синергетичного ефекту (навіть не виникнення,

оскільки він присутній і у груповій роботі, а його значне посилення). Крім того, в командах значніше проявляються внутрішні взаємини – співпраця, відданість, навички міжособистісного спілкування, узгодженість, довіра; легше вирішуються конфлікти; простіше знаходиться консенсус [49].

Існують також істотні відмінності в поняттях *колективу* і *команди*. Колектив – це соціальна група, яка об'єднує людей, зайнятих вирішенням конкретних завдань, на основі спільності цілей, принципів, співпраці, поєднання індивідуальних і групових інтересів. При колективній формі організації праці переважає індивідуальна діяльність кожної людини, далеко не всі з них завжди розділяють цілі організації, не готові прийняти колективне рішення [13].

Команда ж являє собою психологічно і професійно повноцінний колектив, в якому, як правило, представлені різні ролі.

Члени команди здатні взаємонавчатися, доповнювати один одного. Структура команди передбачає обмежене число учасників (до 7-9 осіб) і чіткий розподіл ролей. Таким чином, людина виявляється в психологічно комфортних умовах. У звичайних же колективах індивід змушений вбудовуватися в існуючу структуру, де відведена йому посада не завжди відповідає психологічним потребам, навіть якщо вона адекватна професійним навичкам. В команді, навпаки, у співробітника є можливість зайняти своє місце і найбільш повно реалізувати потенціал [66].

В основі формування команди найчастіше лежать наступні принципи: рольової (наскільки успішно виконується роль); можливість прийняття особистістю організаційної культури команди; особистісний (знання, вміння, навички, індивідуальні характеристики, здібності); сумісність (психологічна і психофізична). Командна робота найбільш корисна при освоєнні нових видів діяльності, при вирішенні незнайомих, невизначених проблем [54].

Члени групи, навпаки, в набагато меншому ступені орієнтовані на зовнішні завдання.

Очевидно, що команди і групи – частково збігаються соціальні освіти і між ними немає непереборної різниці. Команда і група можуть займатися розвитком своїх членів або організації, управляти процесами змін. Але в одних випадках доцільно приділяти більш пильну увагу процесам будівництва команди, а в інших обмежуватися звичною роботою в групі або, що ще простіше, роботою «одинаків» [63].

Отже, команда представляє собою групу осіб, яка об'єднана спільною мотивацією, інтересами і діє спільно. Учасники команди обов'язково підтримують один одного, а також несуть колективну відповідальність за результат діяльності всієї команди в цілому.

Шкільна група впливає на розвиток особистості учня не самим фактом об'єднання дітей, а змістом взаємодії між її учасниками. Незалежно від предмета вивчення, навчання в класі може бути побудовано таким чином, що учні:

- а) змагаються один з одним за право називатися кращими;
- б) набувають знання незалежно один від одного, ставлячи перед собою власні цілі і просуваючись до них з доступною швидкістю;
- в) працюють, об'єднавшись в невеликі групи [17].

У разі, коли учні змушені змагатися між собою за оцінки, вони працюють один проти одного, прагнучи досягнути мети, яка доступна лише небагатьом, а іноді лише одному з них. Таке змагання має істотний недолік: особистий успіх учня протиставляється невдачам однокласників.

Учень або дуже багато працює, щоб вирватися вперед, або ставить до всього абияк, тому що він не впевнений у своїй здатності перемогти.

Працюючи індивідуально, учні прагнуть до досягнення власних цілей, не озираючись на те, що і як роблять їх однокласники. Для них

важливі тільки власні зусилля і власний успіх; успіхи і невдачі інших не мають для них ніякого значення [10].

Командна робота – це спільна робота кількох людей, співпраця, спрямована на досягнення загальних цілей. Працюючи в команді, учень змушений думати не тільки про власне благо, але і про благо тих, хто працює поруч з ним. Отже, робота у команді створює умови для позитивної взаємодії між учнями в процесі досягнення спільної мети: кожен розуміє, що він може домогтися успіху (тобто оволодіти певними знаннями) тільки за умови, що і інші члени групи досягнуть своїх цілей [9].

Головна ідея навчання в команді може бути сформульована так: *вчитися разом, а не просто разом щось виконувати* [18].

Аналізуючи наукову літературу, ми виділяємо основні принципи навчання у команді:

1. Взаємозалежність членів групи, яку можна створити на основі:

- єдиної мети, яку можна досягти тільки спільними зусиллями;
- розподілених ролей, функцій;
- єдиного навчального матеріалу;
- загальних ресурсів;
- одного заохочення на всіх.

2. Особиста відповідальність кожного. Кожен учасник групи відповідає за власні успіхи і успіхи товаришів.

3. Рівна частка участі кожного члена групи. Спільна навчально-пізнавальна, творча і інша діяльність учнів в групі на основі взаємної допомоги і підтримки досягається, як правило, або виділенням ролей в межах групи, або розподілом загального завдання на фрагменти.

4. Рефлексія – обговорення групою якості роботи і ефективності співпраці з метою подальшого їх вдосконалення [20].

Таким чином, у процесі командної роботи особлива увага приділяється командним цілям і успіху всієї команди, який може бути

досягнутий тільки в результаті самостійної діяльності кожного члена групи в постійній взаємодії з іншими її членами.

Завдання кожного учня вбачається не тільки в тому, щоб зробити щось разом, але і в тому, щоб дізнатися щось разом, щоб кожен учасник команди оволодів необхідними знаннями, сформував потрібні навички. При цьому важливо, щоб вся команда знала, чого досяг кожен учень, тобто вся група повинна бути зацікавлена в засвоєнні навчальної інформації кожним її членом[28] .

Важливо, що перед командою стоїть подвійне завдання: з одного боку, академічне – досягнення пізнавальної, творчої мети, а з іншого – соціально-психологічне, яке полягає в реалізації в ході командної роботи певної культури взаємодії та спілкування. В процесі навчання в співробітництві вчитель контролює не тільки успішність виконання завдання командами учнів, а й характер їх спілкування між собою, спосіб надання необхідної допомоги один одному [33].

Командна робота виховує у школярів товариське ставлення до своїх однолітків, розвиває особистісно-орієнтовані компетентності, які формуються у ході командних бесід, спостережень, діалогів, обговорень, міркувань, що позитивно впливає на розвиток учня в цілому [13].

Робота в команді має свої особливості:

По-перше, члени команди мають здібності та можливості для досягнення поставленої мети.

По-друге, дуже важлива «атмосфера духу» в самій команді. Її члени повинні взаємодіяти між собою, знаходити взаєморозуміння і бути дружельюбно налаштовані.

По-третє, всі учасники повинні узгоджувати спільну роботу, вміти розподіляти ролі для досягнення поставленої мети.

По-четверте, дуже важливими є взаємозамінність і гнучкий розподіл функцій між членами команди [36].

Для того, щоб школяр вмів працювати в команді, необхідно не тільки навчити його ставати членом команди, її учасником, але й ефективно взаємодіяти з іншими членами команди, ураховувати думки учасників, лідера або керівника. Не менш важливим є формування навичок результативної роботи, розуміння взаємозв'язку між робочим процесом і кінцевою метою. Висока мотивація, самовіддачу і загальний отриманий результат команди також є невід'ємною складовою організації командної роботи [40].

Серед доцільних педагогічних технологій, які сприяють формуванню навичок командної роботи є:

- проєктна технологія;
- дослідницька робота;
- ігрові технології;
- групова технологія;
- інформаційні технології (особливо в періоди дистанційного навчання);
- інтерактивні технології;
- технологія розвивального навчання;
- технологія різнорівневого навчання.

Застосовуючи дані технології в освітньому вчителю необхідно враховувати наступні принципи командної роботи:

- учасники повинні підкорятися цілям колективу;
- забезпечувати узгодженість дій;
- нести відповідальність за діяльність команди;
- вміти взаємодіяти і замінити один одного [34].

У процесі аналізу наукової літератури з обраної теми, ми визначили недоліки та переваги командної роботи в початкової школи, які необхідно враховувати вчителю задля успішної організації такої діяльності. Подаємо їх в таблиці 1.1

Таблиця 1.1

Переваги та недоліки командної роботи

Переваги командної роботи	Недоліки командної роботи
<ul style="list-style-type: none"> • Команда здатна виконати завдання, які не виконає одна людина. • Команда – це вже гарантія того, що інтереси всіх сторін враховуються. • Команда знижує ризик прийняття хибного або випадкового рішення. • Команда знижує ризик зникнення з поля зору важливих фактів. • Команда виключає «виробничу сліпоту» (так звані «мертві зони»). Якщо один не помітить, зверне увагу інший. • Співробітника, який має досвід роботи в команді, очікує менше проблем і труднощів, пов'язаних із взаємодією між людьми або іншими підрозділами компанії. • Команда зміцнює навички колегіального співробітництва. • Уміння працювати в команді - цінна кваліфікація. 	<ul style="list-style-type: none"> • Робота в команді може вимагати додаткових витрат часу – потрібен «період притирання». • Робота команди більш повільна, особливо при великій чисельності; команда зазнає певних труднощів при зборі в призначений час і т.ін. • Дискусії забирають час, хоча і є цінними. Поліпшити ситуацію може володіння навичками комунікації і технікою ведення дискусій. • Робота в команді може затримувати рішення, оскільки вони приймаються після тривалих дискусій. • Анонімність результатів іноді знижує мотивацію працювати. • Іноді команда створює помилковий результат, іноді витрачає час неефективно або так і не приходять до спільного рішення. Відомий вислів: «Верблюд – це кінь, намальований командою». Але подібне відбувається при відсутності у членів команди відповідних навичок. Ситуація виправляється тренінгами або діловими іграми

У ході дослідження ми відзначили найбільш доцільні визначення терміну «командна робота».

Згідно Р. Утеєвої, – це прагнення зрозуміти і підтримати один одного з метою досягнення результату, здатність враховувати інтереси іншого як свої особисті, а також виявляти добровільну активність. Автор акцентує увагу на розвиткові ставлень та взаємовідносин учасників командної роботи: вмінні обмінюватися думками, домовлятися, розуміти, оцінювати себе та інших [58].

Г. Цукерман стверджує, що командна робота – це позитивна взаємодія, цілі якої збігаються у всіх її учасників, або досягнення цілей одними учасниками збігаються з інтересами і цілями інших [63].

Командна робота – безпосереднє звернення учасників за порадою або допомогою. В даному процесі діти привчаються допомагати, звертатися за допомогою, формувати і відстоювати свою точку зору, намагатися вирішити конфліктні ситуації [66].

Основними характеристиками командної роботи у дітей молодшого шкільного віку є: єдність мети, розподіл виконуваних функцій між учасниками і одночасне їх виконання, а також наявність позитивних міжособистісних відносин [68].

Формування навичок командної роботи з однолітками необхідно і для розвитку здатності будувати свою діяльність з урахуванням діяльності інших членів команди, розуміти і приймати думку інших, враховувати емоційний стан партнерів [11].

На думку І. Добрянської, командна робота – найвищий рівень узгодженості позицій в діяльності, на мові психологічної науки – організація суб'єкт-суб'єктних відносин у спільній діяльності [19].

Таким чином, аналізуючи психолого-педагогічну літературу, ми виділили основні ознаки командних умінь, а саме:

- цілеспрямованість – прагнення дітей до спільного досягнення мети;
- мотивація – зацікавлене і активне ставлення до спільної діяльності;
- цілісність – взаємозв'язок та взаємозалежність учасників команди;

- структурованість – чіткий розподіл функцій, обов'язків, відповідальності.
- узгодженість дій учасників процесу, низький рівень конфліктності.
- організованість – здатність до управління та самоврядування, планування діяльності дітей.
- результативність – здатність досягати найвищі результати [34].

1.2. Особливості організації командної роботи молодших школярів

Діяльність учителя початкової школи дуже специфічна. Педагог працює і як учитель, і як класний керівник. Від його роботи багато в чому залежить, наскільки успішно буде проходити життєдіяльність дитини в школі. Тут особливо важливо знання вікових особливостей дітей: через нехтування ними не в повному обсязі реалізуються інтелектуальні, моральні, творчі сили дитини, цілком «благополучні» діти можуть стати «важкими». Тому дуже важливо враховувати специфіку психофізіологічних особливостей молодшого шкільного віку [37].

Процес навчання в початковій школі включає в себе не тільки засвоєння складної системи знань, формування багатьох навчальних та інтелектуальних навичок, але також і розвиток самих пізнавальних процесів: уваги, пам'яті, мислення та здібностей [40].

Такою формою організації навчання, де створюються всі необхідні умови для загального розвитку молодшого школяра, є командна робота – форма взаємодії з іншими людьми. Як відомо, потреба дитини у спілкуванні з однолітками виникає дещо пізніше, ніж його потреба у спілкуванні з дорослими. Але саме в період молодшого шкільного віку вона вже виражена дуже яскраво і, якщо ця потреба не знаходить свого втілення, то це призводить до неминучої затримки соціального розвитку.

Найбільш сприятливі умови виховання і розвитку створює саме колектив однолітків, у який дитина потрапляє в початковій школі [12].

Молодший шкільний вік характеризується найбільш інтенсивним спілкуванням: продовжують розвиватися основи міжособистісних відносин і співробітництва, які дозволяють налагоджувати відносини з однолітками і самостійно вирішувати виникаючі проблеми.

У дошкільному віці дитина була залучена до найпростіших форм співробітництва (дитячі ігри). Однак, у початковій школі їй пропонується засвоїти ще одну, зовсім нову форму співпраці – навчальне співробітництво.

Навчальне співробітництво суттєво відрізняється від попередніх – дошкільних, «донавчальних» форм співпраці дитини і дорослого. На відміну від відносин «дорослий - дитина», відносини з однолітками – це, перш за все, відносини рівності. Спілкування з однолітками дає дітям те, чого ніяк не може дати їм нерівноправне спілкування з дорослими: критичність до думок, слів і вчинків інших людей, незалежно від їх волі і бажання. А за цим стоїть вміння бачити позицію іншої людини, оцінювати її (приймати чи не приймати), а головне, мати власну позицію, точку зору, відрізнити її від чужої і захищати її [42].

Навчальне співробітництво спрямоване на результат, а результатом є нові способи дій, засвоєні школярами. Науково-методична література з теми дослідження містить визначення особливостей організації командної роботи в початковій школі. Ми зробили спробу визначити загальні правила і основні протипоказання організації командної роботи молодших школярів.

Отже, до загальних правил відносяться:

1. Командну роботу слід формувати з особливою ретельністю: як сісти за партю, щоб дивитися не на вчителя (як завжди), а на товариша; як погоджуватися, а як заперечувати; як допомагати, а як просити про допомогу – без відпрацювання всіх цих «ритуалів» взаємодії до

автоматизму неможливо організувати більш складні форми спільної роботи учнів.

2. Вводячи нову форму співпраці, необхідно дати її зразок. Учитель разом з 1-2 дітьми у дошки показує на одному прикладі весь хід роботи, акцентуючи форму взаємодії (наприклад, використовуючи мовні кліше: «Ти згоден?», «Чи не заперечуєш?», «Чому ти так думаєш?»...). Кілька зразків різних стилів взаємодії допомагають дітям підібрати свій особистісний стиль.

3. По-справжньому зразок спільної командної роботи буде засвоєний учнями тільки після аналізу 2-3 помилок. Головний принцип роботи над помилками спільної роботи: розбирати не змістовну помилку (наприклад, невірно складену схему), а хід взаємодії [47].

Типові помилки взаємодії варто обіграти, навіть якщо їх ще не було в класі: інсценування «невірного» спілкування варто показати класу (можна це зробити на ляльках або з кимось із дорослих). По-перше, це типова дитячий суперечка за схемою: «Ні, я прав!», «Ні, я!» (З можливим

переходом до взаємних образ). Посміявшись над такою сценкою, клас починає формувати громадську думку: «Так спілкуватися смішно і безглуздо» – і легко виводить конструктивне правило: «Свою думку треба не нав'язувати, а доводити». Варто розіграти і висміяти відносини учня, який у всьому впевнений, не цікавиться нічиєю думкою і все робить так, як хоче, та його сусіда, який сам нічого робити не бажає і радий, коли за нього діють інші. Вихід з таких ситуацій підкажуть самі учні: «Обов'язково враховуй думку товаришів по команді» [49].

4. О'єднуючи учнів у команди, слід урахувати їх індивідуальні особливості: самому слабкому учню потрібен не тільки «сильний», скільки терплячий і доброзичливий партнер. Упертому корисно помірятися силами з таким же упертим. Двох бешкетників поєднати

небезпечно, але при тактовній підтримці саме в такому «вибухонебезпечному» поєднанні можна налагодити з такими дітьми довірчий контакт. Найрозвиненіших дітей не варто надовго прикріплювати до слабких, їм потрібен партнер рівної сили. По можливості краще не об'єднувати дітей з поганою самоорганізацією, які легко відволікаються, із занадто різними темпами роботи. Але і в таких «групах ризику» можна вирішити майже не вирішувані виховні завдання: допомогти дітям побачити свої недоліки і заохотити їх до вирівнювання[36].

5. Для спрацьовування команд потрібні мінімум 3-5 занять. Тому часто пересаджувати дітей не варто. Але закріплювати єдиний склад команд надовго теж не рекомендується: діти повинні отримувати досвід співпраці з різними партнерами. Однак і тут можливий лише індивідуальний підхід. Скажімо, двох дівчат, які прив'язані одна до одної і майже не спілкуються з іншими дітьми, розлучати можна лише ненадовго (з надією розширити коло їх спілкування) [31].

6. При оцінці роботи команди слід підкреслювати не тільки учнівські, скільки людські чесноти: терплячість, доброзичливість, дружелюбність, ввічливість. Оцінювати можна лише загальну роботу групи, ні в якому разі не давати дітям, які працювали в команді, різних оцінок[13].

7. Командна робота вимагає перестановки парт. Для роботи парами зручні звичайні ряди. Для роботи трійками, а тим більше четвірками парти треба ставити так, щоб дітям, які працюють разом, зручно було дивитися один на одного [22].

Основні протипоказання при організації командної роботи:

1. Неприпустима пара з двох слабких учнів: вони не мають чим обмінюватись, крім власної безпорадності.

2. Школярів, які з яких би то не було причин відмовляються сьогодні працювати разом, не можна примушувати до спільної роботи,

проте завтра варто їм запропонувати знову сісти разом. Щоб не відволікати клас під час уроку на розбір особистих негараздів, вводиться (поступово, не з першого дня командної роботи) загальне правило: «Якщо ти хочеш змінити сусіда, сам домовся з ним і зі своїм новим сусідом, і всі разом попередьте вчителя».

3. Якщо хтось побажав працювати в поодинці, вчитель дозволяє йому сісти окремо і не дозволяє собі жодних проявів невдоволення ні в індивідуальних, ні тим більше в публічних оцінках (але один на один з дитиною намагається зрозуміти його мотиви і заохочує будь-яке спонукання будь-кому допомогти або отримати чиясь допомогу) [23].

4. Командна робота має обмеження в часі: не доцільно більше 10-15 хвилин в першому класі 20 хвилин у другому – найчастіше це може привести до підвищення стомлюваності.

5. Не можна вимагати абсолютної тиші під час спільної роботи: діти повинні обмінюватися думками, висловлювати своє ставлення до роботи товариша. Звертати увагу треба лише на збуджені вигуки, розмови у повний голос. Робити зауваження потрібно м'яко, пам'ятаючи, що молодші школярі, захопившись завданням, не здатні до повного самоконтролю. У класі корисний «шумомір» – звуковий сигнал, який свідчить про перевищення рівня шуму[28].

6. Не можна карати дітей позбавленням права брати участь в командній роботі. Достатнім покаранням кривднику буде відмова партнера сьогодні з ним працювати. Але такий учень має право знайти собі нового товариша для роботи на занятті (домовившись на перерві і повідомивши вчителю до початку заняття) [9].

Все це є основою для виникнення у молодших школярів інтелектуальної та особистісної потреби у саморозвитку.

Пріоритетним завданням початкового ступеня є збереження індивідуальності дитини, створення умов для її самовираження. Це завдання вирішується за допомогою розвиваючого навчання, яке

враховує темп діяльності школяра, рівень його навченості, сформованість умінь і навичок[12].

Велику роль при цьому відіграє організація командних форм роботи, по-перше, тому, що вони засновані на співробітництві молодших школярів, а по-друге, тому, що учні працюють без покрокового вчительського керівництва і контролю. Учні діляться на команди для самостійної пошукової діяльності, для обговорення різних варіантів вирішення творчих завдань, різних точок зору на одне і те ж явище [11].

Використання командних форм роботи в організації позаурочних заходів дозволяє до кінця початкової школи сформувати клас як спільноту, яка здатна і схильне ставити навчальне, дослідницьке або творче завдання, шукати шляхи його вирішення і отримані результати використовувати для розв'язання великого кола більш часткових завдань [7].

Командна робота насичує шкільне навчання життєвим досвідом формування взаємин, виховує у молодших школярів свідоме ставлення до дослідницької діяльності, до творчої праці та активізує розумову діяльність.

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У МОЛОДИХ ШКОЛЯРІВ УМІНЬ ПРАЦЮВАТИ В КОМАНДІ

2.1. Обґрунтування педагогічних умов формування у молодших школярів умінь командної роботи

Ми припускаємо, що для організації ефективної навчальної співпраці молодших школярів необхідно забезпечити наступні педагогічні умови:

1. Використання в освітньому процесі форм і методів навчального співробітництва.

2. Розвиток у молодших школярів потреби у співпраці.

Педагогічні умови – один з компонентів педагогічної системи, що відображає сукупність можливостей освітнього та матеріально-просторового середовища, що впливають на особистісний та процесуальний аспекти даної системи і забезпечують її ефективне функціонування і розвиток [14].

Обґрунтуємо педагогічні умови організації командної роботи молодших школярів.

Першою умовою ми виділяємо: Використання в освітньому процесі форм і методів навчального співробітництва. Зупинимося на

двох найбільш важливих з нашої точки зору методичних моментах: принципи підбору завдань для колективної творчої діяльності дітей і ролі педагога в навчанні дітей взаємодії і співпраці.

Учитель дає зразок співпраці, акцентуючи той чи інший момент взаємодії. Він уважно спостерігає за роботою дитячих груп і виділяє найбільш вдалі, і найбільш конфліктні способи побудови взаємодії. Далі він просить дітей, які працювали найбільш злагоджено, продемонструвати свій стиль роботи класу. Інші діти повинні розповісти, що їм сподобалося в роботі групи. Коментарі вчителя допомагають учням виділити найбільш продуктивні особливості того чи іншого стилю групової роботи.

У працях І.Іванової виділяються такі методи навчання в групі, як групова дискусія, мозковий штурм [25].

Групова дискусія – це спосіб організації спільної діяльності учнів під керівництвом вчителя з метою вирішення групових завдань або впливу на думки учасників у процесі спілкування.

Використання цього методу дозволяє: дати учням можливість побачити проблему з різних сторін, уточнити особисті точки зору, виробити спільне рішення, підвищити інтерес учнів до проблеми.

Ефективними засобами організації дискусій є завдання-«пастки» [33]. Наведемо кілька типів таких завдань, спеціально призначених для вправлення дітей в ініціативному навчальному співробітництві.

1) Завдання, що формують критичність мислення учнів:

- завдання, що розрізняють орієнтацію учня на задачу і на дії вчителя. Учитель задає питання і, працюючи разом з класом, приєднується до невірної учнівської відповіді. Школярам надається відкритий вибір: або відразу повторити відповідь вчителя, або спробувати відповісти самостійно. Для дитини це ситуація, коли необхідно постійно зіставляти свою власну точку зору з будь-якою

іншою, в тому числі і вчительською. Це виховання звички ні з ким не погоджуватися просто так, не подумавши;

- завдання, що не мають рішення. Наприклад, знайти звукову схему

будь-якого слова (хоча серед запропонованих вчителем схем немає відповідної). «Виконавці» повторюють в точності ту схему, на яку вказує вчитель, погоджуються з ним. Справжні учні відмовляються виконувати завдання, не без задоволення доводячи, що її неможливо виконати. Але зайняти таку позицію не завжди під силу самотужки. Група дуже швидко навчається відмовлятися від виконання нездійсненних завдань;

- завдання-пастки, що розрізняють понятійну і життєву логіку. Наприклад, життєва точка зору на слово погано розрізняє форму і значення слова. З життєвої точки зору слово «змія» довше, ніж «черв'ячок», слово «лінуватися» – не дієслово, «тому що дієслово відповідає на питання що робити ?, а лінуватися – це нічого не робити».

2) Завдання, які вчать дітей розглядати знайомий предмет з особливою, нестандартної позиції. «У комп'ютер ввели програму всієї російської орфографії. Але деякі блоки програми зіпсовані. Сформулюй правила, які треба запрограмувати заново, якщо комп'ютер зробив запис: «Ведмідь з валився згори» [38];

3) Завдання, що формують уміння запитувати у вчителя необхідну інформацію;

- завдання з відсутніми даними;

- завдання, в яких запитують діти, а відповідає учитель, наприклад: «Я загадала букву, щоб дізнатися її, ви можете задати мені не більше 7 питань» [49].

Всі ці завдання вимагають певної атмосфери уроку: атмосфери дискусії, суперечки, міркування, доказів спільного пошуку істини.

Мозковий штурм використовується для стимулювання висловлювати свою думку дітей з будь-якого питання без оцінки або обговорення цих ідей. Ідеї фіксуються вчителем на дошці, а мозковий штурм триває до тих пір, поки не вичерпаються ідеї або не скінчиться відведений для мозкового штурму час.

Другою умовою ми виділяємо: формування у молодших школярів потреби до співпраці. На думку дослідниці Г. Селевка, потреба дитини в спілкуванні і співробітництві яскраво виражена в молодшому шкільному віці, і якщо вона не знаходить свого задоволення, це призводить до затримки соціального розвитку.

Продуктивне формування навчального співробітництва у дітей молодшого шкільного віку можливо в умовах особливого соціально-психологічного середовища, що включає в себе змістове з'єднання формальних (заданих) і неформальних (ініціативних) видів дитячої діяльності в навчанні [54].

2.1. Діагностика розвитку умінь молодших школярів працювати в команді.

Експериментальна робота проводилась в **ЗОШ № м.Херсона**. У дослідженні взяли участь учні 3-А і 3-Б класу, всього 52 особи (по 26 школярів в кожному класі).

Дослідження проводилося в три етапи. На першому етапі (констатувальний експеримент) вимірювався вихідний рівень розвитку умінь молодших школярів працювати в команді. З цією метою використовувалися методики:

«Спільне сортування» (Г.Бурменська, 2007). Методика застосовується для оцінки налаштованості учнів на взаємодію та продуктивності спільної діяльності у процесі організації і здійснення співробітництва учнів[26].

Діагностика проводиться в процесі організації роботи учнів парами шляхом спостереження за взаємодією дітей та кількісним і якісним аналізом його результатів.

Опис завдання: дітям, що сидять парами, дається набір фішок для їх сортування (розподілу між собою) відповідно до заданих умов. Кожна пара учнів отримує набір з 25 картонних фішок (по 5 жовтих, червоних, зелених, синіх і білих фігур різної форми: круглих, квадратних, трикутних, овальних і ромбовидних) та аркуш паперу для звіту. Дається інструктаж: «Діти, перед вами – набір різних фішок. Одному (ій) з Вас будуть належати червоні і жовті фішки, а іншому (ій) – круглі і трикутні. Діючи разом, потрібно розділити фішки за належністю, тобто розділити їх між собою, розклавши на окремі купки. Спочатку потрібно домовитися, як це робити. Наприкінці роботи напишіть на листочку паперу, як Ви розділили фішки і чому саме так».

Аналіз результатів: продуктивність спільної діяльності оцінюється правильністю розподілу отриманих фішок; вмінням домовлятися в ситуації конфлікту інтересів (необхідність розділити фішки, які одночасно належать обом школярам), здатністю знаходити спільне рішення, здатністю зберігати доброзичливе ставлення один до одного в ситуації конфлікту інтересів, умінням аргументувати свою пропозицію, переконувати і поступатися; здійснювати взаємоконтроль і взаємодопомогу у ході виконання завдання, емоційністю ставлення до спільної діяльності: позитивним (діти працюють із задоволенням та інтересом), нейтральним (взаємодіють один з одним за необхідністю) або негативним (ігнорують один одного, сваряться і ін.).

Показники рівнів виконання завдання:

1) *низький рівень* – завдання взагалі не виконано або фішки розділені довільно, з порушенням заданого правила; діти не намагаються домовитися або не можуть прийти до згоди, наполягають на своєму, конфліктують або ігнорують один одного;

2) *середній рівень* – завдання виконано частково: правильно виділені фішки, що належать кожному учневі окремо, але домовитися щодо чотирьох спільних елементів і 9 «зайвих» (нічийх) дітям не вдається; у ході виконання завдання труднощі пов'язані з невмінням аргументувати свою позицію і слухати партнера;

3) *високий рівень* – у результаті фішки розділені на чотири купки: 1) загальну, де об'єднані елементи, що належать одночасно обом учням, тобто червоні і жовті кола і трикутники (4 фішки); 2) купка з червоними і жовтими овалами, ромбами і квадратами одного учня (6 фішок) і 3) купка з синіми, білими і зеленими колами і трикутниками (6 фішок) і, нарешті, 4) купка з «зайвими» елементами, що не належать нікому (9 фішок – білі, сині і зелені квадрати, овали і ромби). Виконання досягається шляхом активного обговорення і порівняння різних можливих варіантів розподілу фішок; згоди щодо рівних «прав» на володіння чотирма фішками; діти контролюють дії один одного в ході виконання завдання.

Методика «Килим» (Р. Овчарова). Метою даної методики є вивчення рівня сформованості навичок групової взаємодії учнів. Оцінюються:

- урахування учнями різних думок і прагнення до координації різних позицій у співпраці;
- вміння формулювати власну думку і позицію;
- вміння обговорювати і приходити до спільного рішення у спільній діяльності, включаючи ситуації конфлікту інтересів;
- розуміння можливості існування у людей різних точок зору, в тому числі таких, що не збігаються з власною [26].

Методика проводиться колективно на уроці образотворчого мистецтва, трудового навчання або на інших уроках. Проведення в урочний час пов'язано з тим, що на уроці діти найбільш адекватно

приймають на себе соціальну роль «учня» і відчують відповідальність за виконання певного завдання.

Учитель ділить дітей на довільні команди, які працюють за окремими столами. На кожному столі є абсолютно однакові набори всіляких фігур (квадратів, трикутників, прямокутників, овалів, кіл та ін.), виконаних з кольорового паперу. Це дозволяє створити рівноцінні умови роботи для всіх груп. Далі кожній команді пропонується виготовити один, загальний килим. При цьому педагог демонструє зразки кількох готових килимів. На основі аналізу цих зразків колективно з дітьми встановлюються загальні ознаки будь-якого килима, які одночасно для учнів є правилами виконання роботи і засобами контролю, а саме:

- а) наявність центрального малюнка;
- б) однакове оформлення кутів;
- в) симетричне розташування деталей щодо центру.

Дається інструктаж: «Для того, щоб зробити такі ж гарні килими треба працювати дружно і злагоджено».

Після закінчення відведеного для завдання часу педагог оцінює виконану роботу.

Рівні оцінювання:

- 1) *низький рівень*: на килимі немає жодного, або відзначається тільки одна оцінювана ознака;
- 2) *середній рівень*: на килимі присутні дві з оцінюваних ознак;
- 3) *високий рівень*: наявність трьох з оцінюваних ознак.

У своєму дослідженні ми проводили окремо оцінку результатів групової роботи, а також шляхом педагогічного спостереження за дітьми в процесі виконання завдання фіксували індивідуальні особливості, які проявляються кожною дитиною в командній роботі (ступінь конфліктності, вміння організувати свою діяльність і скорегувати дії

інших учасників командної роботи, вміння слухати партнерів і аргументовано доводити свою думку).

В результаті використання методики «Килим» були отримані дві оцінки рівня сформованості умінь командної роботи: індивідуальна (Інд.) і командна (К). При цьому групова оцінка була однаковою для обох членів групи, вона відображала результат виконаної командної роботи. Індивідуальна оцінка могла відрізнятися від командного результату, адже вона демонструвала не стільки кінцевий результат командної діяльності, скільки особливості поведінки кожної дитини у процесі цієї діяльності.

У зведеній таблиці результатів вхідної діагностики (таблиця 1.1.) представлені рівні розвитку умінь молодших школярів працювати в команді, отримані внаслідок аналізу даних обох діагностичних методик.

Таблиця 2.1. Рівні розвитку умінь молодших школярів працювати в команді (констатувальний етап)

№	Рівні розвитку умінь командної роботи	Діагностичні методики						Загальний показник	
		Методика «Спільне сортування»		Методика «Килим»(Інд)		Методика «Килим» (К)			
		3-А (ЕК) %	3-Б (КК) %	3-А (ЕК) %	3-Б (КК) %	3-А (ЕК) %	3-Б (КК) %	3-А (ЕК) %	3-Б (КК) %
1.	Високий	15,4	23,1	15,4	30,8	38,5	38,5	23,1	30,9
2.	Середній	46,2	38,5	42,3	46,2	42,3	38,5	43,6	41
3.	Низький	38,5	38,5	42,3	23,1	19,2	23,1	33,3	28,2

Дані, представлені у таблиці 1.1 свідчать, що робота у парах виявила лише 15,4% учнів експериментального класу і 23% учнів

контрольного класу, у яких рівень умінь командної роботи був оцінений як високий. Ці учні (2 пари в 3-А і 3 пари в 3 «Б» класі) змогли правильно розподілити видані їм фішки і розклали їх так, як передбачає автор методики: «свої», «загальні» і «нічий». Під час обговорення порядку розподілу фішок ці пари не конфліктували, розв'язували проблему конструктивно, аргументували кожен свою думку і в результаті дійшли спільного правильного рішення. Презентуючи результат своєї роботи вчителю, учні дружно пояснювали ситуацію з «загальними» фішками, аргументуючи, що «в цій купці – ті фішки, які одночасно і мої і Насті» або: «Ці фішки я не можу віддати Кирилу, і він їх мені віддати не може, нехай вони будуть наші спільні».

Трохи менше половини дітей в 3-А класі (46%) і 38,5% дітей в 3-Б класі (6 і 5 пар дітей відповідно) продемонстрували середній рівень сформованості умінь командної роботи за першою методикою. У цих парах діти в цілому впоралися із завданням, розклавши фішки по «своїм» групам і відклавши в сторону «нічий» фішки, проте їм не вдалося домовитися щодо 4-х загальних елементів. В одній парі хлопчики поділили загальні елементи порівну, в іншій парі «загальні» фішки забрала собі Настя, пояснивши це тим, що «я ж дівчинка, а хлопчики повинні поступатися дівчаткам. А якщо він хоче, нехай бере ці (показує на «нічий» фішки), вони мені не потрібні». У процесі сортування елементів діти сперечалися, іноді навіть досить голосно, але в цілому не конфліктували.

Майже 40% дітей в кожному класі (по 5 пар) показали низький рівень сформованості умінь командної роботи. У цих парах сортування «загальних» елементів призвели до конфліктів, в деяких парах навіть відбувалися невеликі бійки, коли хлопці відбирали один в одного спірні фішки. В результаті завдання у відведений час виконано не було, адже, зосередившись на тому, щоб «відвоювати» спірні фішки, хлопці так і не розділили навіть ті елементи, які суперечок не викликали.

Таким чином, робота в парах показала, що більше третини дітей в кожному класі не можуть домовлятися з партнером по взаємодії в конфліктній або проблемній ситуації, не вміють аргументувати свою позицію, не бажають прислухатися до думки партнера. В результаті страждає ефективність не тільки комунікацій, а й ділової співпраці, так як продуктивної взаємодії не виходить.

Методика «Килим» передбачала роботу в командах. Вона була проведена на уроці трудового навчання. Школярі були розподілені в групи по 5 осіб, в одній з команд в кожному класі було по 6 осіб.

Кожній групі було дано завдання виготовити килим в техніці «аплікація» після попереднього ознайомлення дітей із зразками готових робіт. Розподіл дітей по командах в методиці передбачається довільним, проте ми розділили дітей таким чином, щоб майже в кожній з команд був хоча б один учень, який продемонстрував високий рівень умінь роботи в команді за результатами попередньої методики. У 3-А класі учні з високим рівнем таких умінь були в чотирьох групах з п'яти, в 3-Б класі – в кожній команді. Отримані діагностичні дані демонструють, що командні результати в кожному класі вище індивідуальних оцінок.

Так, в 3-А класі за даними індивідуальних оцінок високий рівень продемонстрували лише 15,4% учнів (4 особи), однак 2 команди з п'яти складених (тобто 10 осіб у класі, що становить 38,5% від загальної кількості учнів) отримали високий бал за кінцевий результат командної роботи, тобто зуміли виготовити килим, який відповідає всім трьом критеріям оцінювання. Тобто в процесі командної роботи учні навіть з низьким розвитком означених умінь, прагнучи до отримання оптимального командного результату і відчуючи свою відповідальність за роботу в команді, можуть прислухатися до думки інших учасників спільної роботи, демонструючи велику готовність до досягнення командної угоди, ніж при роботі в парах.

Аналіз діяльності командної роботи за методикою «Килим» свідчить, що діти із середнім рівнем розвитку умінь командної роботи, опиняючись в команді, де переважають діти з низьким рівнем означених умінь, не можуть вплинути на результат командної роботи. У такій команді робота ведеться неорганізовано, результат спільної діяльності низький. Дані педагогічного спостереження показують, що істотне значення при цьому мають організаторські здібності дітей з високим (або навіть середнім) рівнем розвитку умінь працювати в команді. Школярі, які вмюють зайняти лідируючі позиції в команді, можуть організувати роботу групи так, щоб досягти максимального результату. Ті учні, які не можуть або не хочуть взяти на себе відповідальність за роботу команди в цілому, можуть проявляти в процесі роботи високий рівень умінь спільної роботи (роз'яснюють іншим суть роботи, не конфліктують з іншими учнями), однак не в змозі вплинути на кінцевий результат, який при оцінці роботи групи в цілому виявляється середнім.

Таким чином, проведення діагностики умінь молодших школярів працювати в команді на етапі констатувального експерименту дозволило робити наступні висновки:

1) У парній роботі молодші школярі, які брали участь в дослідженні, демонструють в основному середній (46% і 38% в кожному класі) або низький (по 38,5% в кожному класі) рівень розвитку умінь командної роботи. Високий рівень виявили лише 15,4% дітей в 3-А і 23% дітей в 3-Б класі.

2) У процесі командної роботи рівень кінцевого результату виявився вищим, ніж рівень командних умінь дітей в парній роботі і при індивідуальному оцінюванні, що дозволяє вважати роботу в малих групах ефективним засобом формування умінь командної роботи молодших школярів.

3) Школярі з високим або середнім рівнем розвитку умінь командної роботи не завжди можуть істотно вплинути на загальний

результат, особливо в команді з переважанням дітей з низьким рівнем розвитку означених умінь.

4) Таким чином, необхідна спеціальна педагогічна діяльність, спрямована на формування умінь молодших школярів працювати в команді, яка може полягати в організації групової та командної роботи на уроках початкової школи.

2.3. Формувальний експеримент з теми дослідження

Для виявлення можливостей командної роботи і визначення ефективності розвитку умінь молодших школярів працювати в команді був проведений попередній відбір та формування навчальних завдань з математики, які можна використовувати у процесі організації групової та командної роботи учнів. Основні форми та методи такої роботи представлені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2. **Форми та методи організації командної роботи молодших школярів на уроках математики**

Форма роботи	Інструктаж	Навчальні цілі
Розв'язання текстових задач зі складанням графічної схеми	Складіть кожен графічну схему отриманої задачі. Обміняйтеся зошитами. Вирішіть задачу за схемою. Текст використовуйте тільки для перевірки правильності рішення.	Обмін інформацією з партнером; уміння представляти інформацію у письмовій формі; здатність діяти з урахуванням цілей та інтересів іншого
Розв'язання текстових задач зі складанням короткого запису	Отримай завдання. Знайди у своєму ряду свою пару (учня з коротким записом отриманого тобою завдання). Разом розв'яжіть задачу.	Готовність питати, уміння вступати в діалог; уміння представляти інформацію, повідомляти її в письмовій та усній формі.
Складання плану розв'язання	Отримайте завдання. В парі складіть план її розв'язання. Поміняйтеся	Уміння адекватно використовувати мовні засоби для

задачі	планами з парою, що сидить позаду. Розв'яжіть задачу за планом, складеним іншою парою. Обговоріть складені плани двома парами	дискусії та аргументації своєї позиції; готовність цікавитися думкою інших та висловлювати свою; уміння вести діалог
Заповнення таблиць	Отримайте таблицю. Заповніть (по можливості) порожні клітинки. Знайдіть у своєму ряду пару зі своєю таблицею. Об'єднайте наявну інформацію, заповніть всю таблицю.	Спілкування і взаємодія з партнерами по спільній діяльності та обміну інформацією; готовність питати, вміння вступати в діалог, брати участь у колективному обговоренні проблеми

Детальніше розберемо завдання, представлені у таблиці 2.2.

Складання графічної схеми текстової задачі. Учні за однією партою отримують дві різні задачі. Складаючи схему, вони повинні враховувати, що сусід не знає тексту задачі. Необхідно скласти схему так, щоб другий учень в парі не відчував труднощів при вирішенні (максимально зрозуміло). Кожен в парі одночасно і складає схему, і вирішує задачу за схемою, що дозволяє учням оцінити важливість адекватного представлення інформації для вирішення проблеми.

Наприклад, задача 1. Режим дня Коника-стрибунця. Коник-Стрибунець половину часу кожної доби літа червоного спав, третю частину часу кожної доби танцював, шосту – співав. Решту часу він вирішив присвятити підготовці до зими. Скільки годин на добу він готувався до зими?

Задача 2. У крамниці у відділі фруктів було 80 кг яблук. Вранці продали четверту частину всіх яблук. Увечері продали дві чверті всіх яблук. Коли продали яблук більше і на скільки кілограмів?

Не показуючи текст задачі сусідові, кожен складає графічну схему своєї задачі. Обмінявшись схемами, учні намагаються за схемою (без опори на текст) розв'язати задачу. Якщо таке завдання розв'язувати фронтально, учень буде складати графічну схему «для себе», не піклуючись про те, полегшує вона чи ускладнює процес розв'язання.

Намагаючись вирішити завдання за складеною іншим учнем графічною схемою, учень швидше зрозуміє сенс графічної схеми як засобу полегшення процесу вирішення.

«Знайди свою пару». Учні кожного ряду отримують текстову задачу або короткий запис до однієї із задач. Завдання не складні, так як сенс завдання не в тому, щоб навчити дітей вирішувати певний тип текстових задач, це вони вже вміють, а в тому, щоб навчити їх продуктивно взаємодіяти під час вирішення певної проблеми. *Наприклад:* учень, який сидить за першою партою, отримує текстову задачу:

«У дитячий садок привезли 4 коробки цукерок по 9 кг в кожній і 3 коробки печива по 8 кг в кожній. Скільки всього кілограмів цукерок і печива привезли в дитячий сад? »

В учня, який сидить, припустимо, за четвертою партою в цьому ж ряду, є короткий запис цієї ж задачі:

К. - 4 кор. по 9 кг ?

П. - 3 кор. по 8 до

Інші учні, аналогічно, мають або текст задачі, або короткий запис до неї. За сигналом вчителя (дзвін дзвіночка) учні з текстом задачі переміщуються по своєму ряду в пошуках короткого запису своєї задачі. Знайшовши пару, сідають разом і спільно вирішують завдання.

Складання короткого запису завдання часто викликає труднощі у молодших школярів, адже часто вони ще вміють структурувати інформацію, обирати найнеобхідніші умови з тексту. Застосування такого завдання в системі парно роботи не тільки привчає школярів до продуктивної взаємодії в парі, але і є ефективним засобом формування умінь та навичок складання короткого запису текстової задачі.

Складання плану розв'язання задачі. Кожна пара учнів отримує текст задачі, яка мають вирішуватися в три дії (завдання однакові для всіх пар учнів в класі). *Наприклад:*

«Для уроків трудового навчання купили 6 наборів червоного паперу, по 9 листів в кожному, і 5 наборів зеленої паперу, по 7 листів в кожному. На скільки більше купили червоного паперу, ніж зеленого? »

Розв'язуючи завдання, кожна пара складає план її рішення і обмінюється їм з сусідньою парою, що сидить позаду. Отримавши план сусідньої пари, порівнює його зі своїм. Далі проводиться спільне обговорення двох складених планів, виправляються помилки, якщо вони допущені, складається загальний на дві пари план. Робота виконується в умовах обмеження часу (10 хв), за сигналом вчителя пари повинні закінчити обговорення та представити свій план. Далі – перехід до фронтального обговорення плану розв'язання такого типу задач (розбір типових помилок при складанні плану вирішення завдань в три дії).

Наведене завдання є підготовчим до подальшої роботи в малих групах-командах (по 4-5 осіб).

Заповнення таблиць. Таке завдання проводилося після вивчення теми «Периметр прямокутника. Площа прямокутника» на уроці повторення вивченої теми. Кожна пара учнів отримує таблицю, яку повинна повністю заповнити, наприклад:

Довжина	10м	15м	15м	20м	20м
Ширина	10м	10м	25м	15м	20м
S	100м ²	150м ²	375м ²	300м ²	400м ²
P	40	50	80	70	80

Але в таблиці у кожній парі є пропуски (недостатня інформація). Так, у однієї пари таблиця має вигляд:

Довжина	10м		15м	20м	20м
Ширина		10м	25м		20м
S		150м ²			
P					

Інша пара отримує наступну таблицю:

Довжина		15м			
Ширина	10м	10м		15м	
S			375м^2		400м^2
P	40			70	80

Пара спочатку заповнює всі клітинки, які можуть бути заповнені, потім шукає на своєму ряду парну таблицю. Спільно заповнюють всю таблицю цілком. Кожному ряду видається 4 пари таблиць з різними числовими даними. Таке завдання неможливо повністю виконати індивідуально або в парі, не обмінявшись наявною інформацією з іншими парами.

В таблиці 2.3 представлений комплекс завдань для формування умінь групової та командної роботи на уроках математики:

Таблиця 2.3. **Комплекс заданих, для формування умінь групової та командної роботи**

Форма роботи	Інструктаж	Навчальні цілі
«Ланцюжки обчислень»	Вирішіть групою 5 прикладів за 5 хв. Викладіть отримані відповіді по порядку (дивіться числа на кольорових картках). Спочатку продумайте, як раціональніше розподілити роботу в групі.	Спілкування і взаємодія з партнерами по спільній діяльності; уміння вступати в діалог, брати участь у колективному обговоренні проблем; організація і планування навчальної співпраці з однолітками.
Розшифровка	Працюючи в групі, виконайте обчислення за алгоритмом і розташуйте результати в порядку зростання. Перемістіть літери відповідно до отриманих чисел. Отримайте слово. Впишіть його на картку.	Обмін інформацією з партнером; уміння представляти інформацію у письмовій формі; планування загальних способів роботи; шанобливе ставлення до партнерів.
Числові закономірності	Отримайте «Числове коло» (або «Числову таблицю»). Визначте закономірність розташування цифр, Впишіть	Обмін знаннями між членами групи для прийняття ефективних спільних рішень; готовність до обговорення

	бракуючі цифри.	різних точок зору і вироблення спільної (групової) позиції; здатність брати на себе ініціативу в організації спільної дії (ділове лідерство).
Розв'язання логічних задач, задач підвищеної складності	Працюючи в групі: 1) Прочитайте задачу; 2) Організуйте «мозковий штурм»; 3) Розв'яжіть задачу.	Взаємодія з партнерами у спільної діяльності; шанобливе ставлення до партнерів; адекватне міжособистісне сприйняття; обмін знаннями між членами групи для прийняття ефективних спільних рішень.
«Шифрувальники»	Працюючи в групі до уроку: 1) Придумайте «код шифру»; 2) Придумайте і зашифруйте послання. На уроці: 3) Здайте послання і код для розшифровки вчителю; 4) Отримайте послання від іншої групи і код для розшифровки; 5) Перевірте правильність коду; 6) Якщо код не підходить, обмінюйтеся кодами з іншими групами, поки не знайдете потрібний вам код; 7) Розшифруйте послання	Спілкування і взаємодія з партнерами у спільній діяльності, обмін інформацією; готовність питати, уміння вступати в діалог, брати участь в колективному обговоренні проми
Розв'язання задач з відсутніми даними	Отримайте задачу для групи і картку з відсутніми даними для іншої задачі. Знайдіть групу, у якій є відсутні для розв'язання вашої задачі дані. Обміняйтеся з ними наявною у вас інформацією. Розв'яжіть задачу.	Уміння представляти інформацію, повідомляти в письмовій та усній формі; готовність питати.
Складання задач за числовими даними	Отримайте картку з числовим виразом. Складіть задачу за числовими даними. Обміняйтеся складеною задачею із сусідньою групою. Запишіть отриману задачу числовим виразом. Перевірте правильність складеного виразу (у сусідній групі). Розв'яжіть задачу.	Організація і планування навчального співробітництва з однолітками; вміння вступати в діалог, обмінюватись інформацією; обмін знаннями між членами групи для прийняття ефективних спільних рішень; здатність брати на себе ініціативу в організації спільної дії (ділове лідерство).
Гра «Морський бій»	У групі розподіліть ролі: «Стратег», «Аналітик», «Стрілок», «Секретар». Грайте в «Морський бій» з сусідній групою за	Визначення мети і функцій учасників, способів взаємодії; планування загальних способів роботи; здатність брати на себе

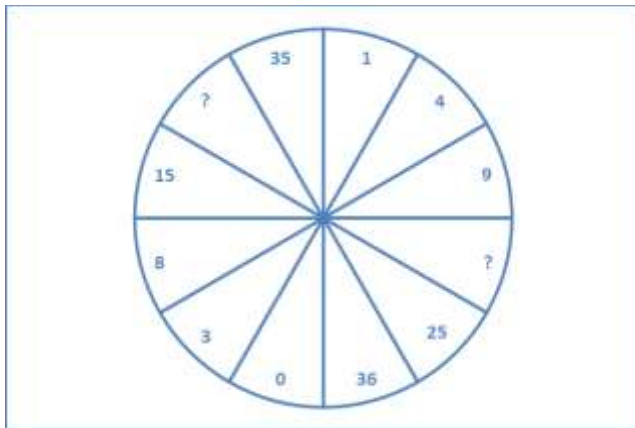
	звичайними правилами відповідно до розподілених ролей.	ініціативу в організації спільної дії (ділове лідерство).
Математичні диктанти	Отримайте картку із завданням і порожню картку «Відповіді». Розподіліть завдання між учасниками групи. Вирішіть всі завдання картки до сигналу, за 10 хвилин. Заповніть картку «Відповіді».	Організація і планування навчального співробітництва з однолітками.
Проект «Великі математики»	Підготуйте групову презентацію про одне з великих математиків минулого. За допомогою та матеріалами при підготовці презентації можна звертатися до вчителя.	Організація і планування навчального співробітництва з учителем і однолітками; здатність діяти з урахуванням позиції іншого і вміння узгоджувати свої дії.

Приклади завдань, які застосовувались у ході експериментальної роботи, представлені нижче:

«Ланцюжки обчислень». Кожній групі видається картка із завданням і кольорові картки з відповідями. Завданнями є приклади, що включають всі чотири арифметичні дії, *наприклад*:

Завдання групи: раціонально розподіливши роботу в групі, розв'язати всі 5 прикладів, знайти і розкласти картки з відповідями. Карток із відповідями дається більше числа прикладів (не всі відповіді правильні). На дошці написані (і до перевірки закриті) кольорові послідовності для кожної з груп. Представники групи по черзі називають отриману в процесі розв'язання кольорову послідовність (наприклад: «Червоний – жовтий – червоний – білий – зелений – білий»), вчитель відкриває правильну відповідь. Якщо є помилки, група виправляє їх, поки йде перевірка відповідей інших груп. Ігровий варіант і змагальний момент дозволяють зробити нудне повторення навичок усного рахунку захоплюючим і цікавим для дітей, а відповідальність кожного учасника за груповий результат сприяє формуванню умінь молодших школярів працювати в команді.

«Числові закономірності». Група отримує «числове колесо», в якому, поряд із заповненими секторами є і порожні, *наприклад*:

Наступні завдання є більш складними і передбачають не тільки взаємодію учнів всередині команди, але і взаємодія команд між собою. Ці завдання («Шифрувальники», розв'язання задач з відсутніми даними, складання задач за числовим даними, гра «Морський бій») використовувалися нами на заключних етапах експериментальної роботи, коли учні вже освоїли правила парної і групової взаємодії.

Груповий проект «Великі математики» мав на меті розширення кругозору школярі, пробудження інтересу до історичних особистостей в математиці, створення групової презентації. Кожна група Обрала свого героя і представила іншим групам його математичні відкриття. У процесі підготовки проекту учням довелося звертатися до різних інформаційних джерел, тісно співпрацювати один з одним і з педагогом, адже кожна група бажала бути цікавою для інших.

Систематичність, етапність, поступовість ускладнення завдань сприяли ефективному розвитку школярами умінь групової та командної роботи і не викликали негативного ставлення дітей до такої форми занять.

Навпаки, відносна свобода поведінки і переміщення по класу у ході групової роботи, можливість обговорити варіанти вирішення з

партнерами, поспілкуватися з однокласниками сприяли формуванню інтересу дітей до уроків. Необхідність укластися в відведений час сприяла створенню ділової робочої атмосфери, попереджала відволікання дітей, позитивно впливала на формування самодисципліни і саморегуляції в діяльності групи. Небажання підвести групу змушувало школярів бути активними і уважними, старанно виконувати свою частку роботи, від результативності якої залежала оцінка роботи всієї групи.

Відповідно до цілей і завдань формувального експерименту велика увага у процесі педагогічного спостереження фіксувалися:

- стійкість потреби учнів в спілкуванні і міжособистісній взаємодії у процесі парної, групової та командної роботи та поза ними;

- адекватність і автоматизм використання засобів мовного етикету у процесі спілкування і взаємодії з однолітками;

- вміння домовлятися, переконувати, а також приймати точку зору партнера (партнерів) по спілкуванню;

- вміння критично (а головне – самокритично) оцінювати результати парної (групової, командної) взаємодії;

- вміння знаходити конструктивний вихід із проблемних та складних навчальних ситуацій.

На початку формувального експерименту спостереження за учнями дозволило встановити, що більшість дітей в цілому позитивно поставилися до нових форм роботи (спочатку в парах, а потім і в групах), проте не відразу зрозуміли їх сенс. Так, в процесі виконання завдання «Графічний диктант» в парах дуже часто спостерігалися ситуації, близькі до конфліктних. Діти говорили один одному, наприклад: «Ти точно правильно диктуєш? Дай я подивлюся, ти напевно щось наплутав» або «У мене вже квадрат закінчився, як я можу ще наліво йти? Ти взагалі право і ліво розрізняєш?» і т.ін.

Працюючи зі схемами завдань, складеними партнерами, школярі часто критичні зауваження на адресу упорядника схеми, причому далеко не завжди ввічливі («Ти що, тупий? Хто так схеми складає? Як завдання вирішувати, якщо схема незрозуміло як складена» і т.ін.). При цьому власні дії критичній оцінці не піддавалися.

Діалоги школярів спочатку також демонстрували ігнорування правил мовного етикету, а також недостатню сформованість умінь конструктивно вирішувати завдання спільної взаємодії. Шукаючи пару, учні виголошували, наприклад: «Ей, народе, у кого питання про цукерки?» або «А ну, Бойчук, дай подивитися твою картку, може, вона як раз мені і потрібна », тобто не використовували ввічливих форм прохання, не зверталися один до одного по іменах. Увага дітей зверталася, перш за все, на досягнення індивідуальних результатів. Тому часто можна було бачити, як діти парне завдання виконують поодиночі, просто формально сидячи в парі (за однією партою).

Оцінюючи роботу своєї пари на початку експерименту (проводилася вибірково, ми просили 3-4 пари провести рефлексію парної взаємодії), учні часто, особливо в разі невиконання завдання, звинувачували в невдачі партнера («Нашої парі не вистачило часу, бо Діма не розумів завдання» або «Мені просто в парюю не пощастило, Оля нічого в схемах і задачах не розуміє» і т.ін.).

У процесі систематичного виконання парних і групових завдань, а також спрямованих зауважень педагога ставлення дітей один до одного і до процесу спільної взаємодії змінювалося. Спочатку зовні діти навчилися звертатися один до одного ввічливо (по імені, із застосуванням засобів мовного етикету), адже кожного разу, коли порушувалися правила роботи в групі, вчитель звертав увагу учнів на цей факт і просив виправити своє звернення до партнерів.

Поступово школярі все уважніше прислухалися один до одного, навчилися працювати без образливих або зневажливих коментарів типу

«Та що ти ще можеш сказати, у тебе все життя з математикою погано», швидше організовувалися для спільної роботи.

Наприкінці формувального експерименту значно змінилася спрямованість парної і групової роботи: акцент з «роботи на себе» змістилася на «роботу на групу». Учні зрозуміли, як організовувати взаємодію для оптимально та ефективного досягнення результату, перестали сперечатися, лаятися при роботі в групі. При рефлексії групової роботи перестали намагатися «звалити» помилки або невдачі один на одного, стали відповідальніше ставитися до загальних результатів групи.

Ефективність впровадження в освітній процес системи завдань парної і групової роботи для формування і розвитку умінь молодших школярів працювати в команді була експериментально перевірена на контрольному етапі дослідження, організація і результати якого представлені в наступному підрозділі.

2.4. Аналіз результатів експериментальної роботи

Наприкінці експериментальної роботи була проведена контрольна діагностика в експериментальному (3-А клас) і контрольному (3-Б) класах. Діагностування проводилось за тими ж методиками, що і констатувальний зріз – «Спільне сортування» та «Килим».

На рис.2.1 зображена порівняльна діаграма результатів констатувального та контрольного зрізів дослідження за методикою «Сортування» у обох класах:

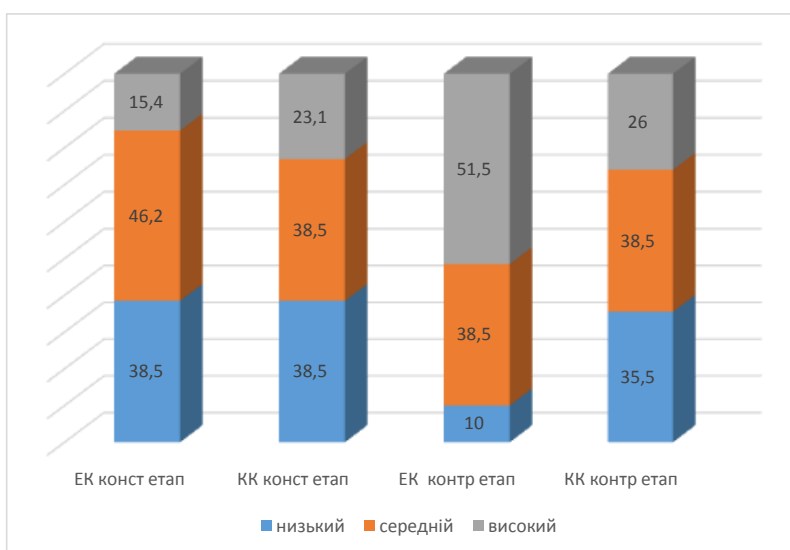

Рис. 2.1. Порівняльна діаграма розвитку умінь працювати в команді учнів контрольного та експериментального класів (констатувальний та контрольний зріз за методикою «Спільне сортування»)

Як засвідчують дані діаграми, в експериментальному класі, де групова робота проводилася систематично, приріст відсотка високого рівня умінь школярів працювати в команді значно вищий, ніж в паралельному класі – з 15,4% до 51,5% у 3-А і лише з 23,1% до 26% у 3-Б класі. Учні з низьким рівнем розвитку означених умінь в експериментальному класі лише 10%, натомість у контрольному класі їх залишається 38,5%. Таким чином, ймовірно, у процесі парної та групової навчальної діяльності продуктивність спільної праці формується значно швидше і ефективніше, ніж у традиційних формах навчання.

Примечание [Н1]: А рисунку

На рисунку 2.2 представлена діаграма динаміки розвитку умінь командної роботи молодших школярів досліджуваних класів за результатами індивідуального оцінювання (методика «Килим»).

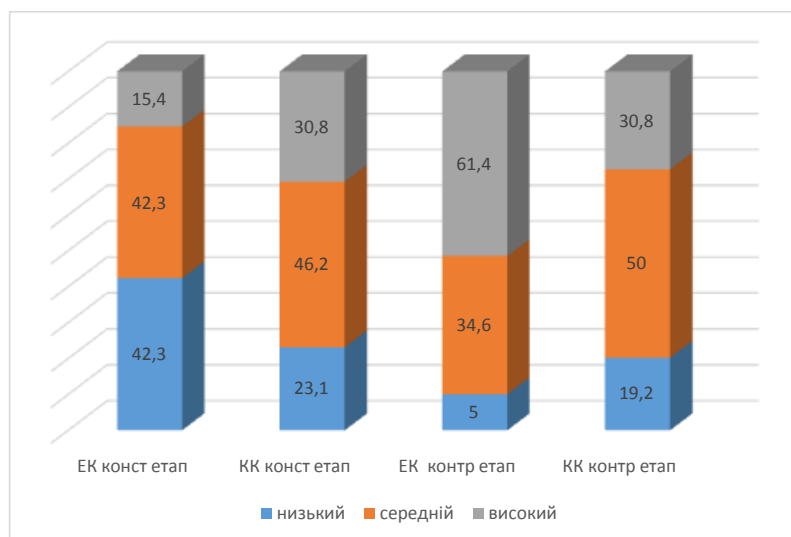

Рис.2.2. Порівняльна діаграма розвитку умінь працювати в команді учнів контрольного та експериментального класів (констатувальний та контрольний зріз індивідуального оцінювання за методикою «Килим»).

Даний рисунок дозволяє також відзначити факт розвитку індивідуальних проявів учнів експериментального класу в командній роботі – приріст відсотка високого рівня сформованості означених умінь значно перевищує відсоток аналогічного рівня умінь в контрольному класі (різниця майже в 2 рази). Необхідно відзначити, що в учнів експериментального класу найнижчий рівень розвитку індивідуальних проявів у командній роботі – 5 %, натомість у контрольному класі у 19,2% дітей зберігається низький рівень розвитку означених проявів.

Діаграма 2.3 демонструє відсотковий розподіл школярів обох класів за рівнем результативності групової роботи в динаміці протягом експериментальної роботи (групові оцінки за методикою «Килим»):

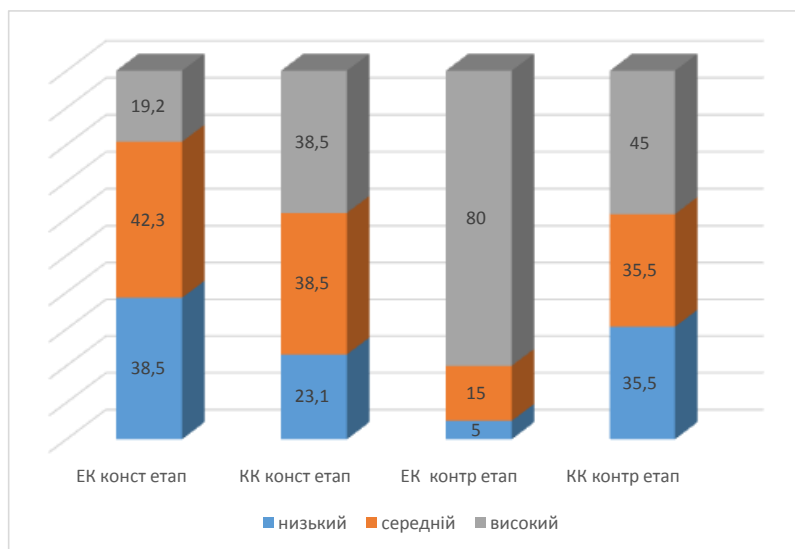

Рис.2.3 Динаміка розвитку результативності групової роботи в учнів експериментального та контрольного класів (групові оцінки за методикою «Килим»)

Аналіз порівняльних діаграм показує, що результати групової роботи в обох класах наприкінці експерименту вище, ніж на початку. Однак, якщо в контрольному класі 45% школярів виконали завдання з виготовлення паперового килима на високому рівні, то в експериментальному класі 80% школярів представили виріб, що повністю відповідає всім трьом оцінюваним критеріям.

Таким чином, незважаючи на те, що на початку експерименту в обох класах у молодших школярів реєструвався приблизно однаковий рівень розвитку умінь командної роботи, після експериментальної роботи приріст високого рівня розвитку досліджуваних умінь в експериментальному класі виявився значно вищим, ніж в контрольному, що є наслідком цілеспрямованої діяльності вчителя з організації групової роботи на уроках початкової школи

ВИСНОВКИ

У сучасних умовах реформування освітнього процесу та впровадження концепції Нової української школи особливої актуальності набуває необхідність розвитку у молодших школярів умінь

працювати в команді, адже труднощі у налагодженні конструктивної ділової та міжособистісної взаємодії суттєво знижують ефективність навчання і гальмують особистісний розвиток учнів.

У процесі роботи над дослідженням ми дійшли наступних висновків:

1. Аналізуючи науково-педагогічну літературу з теми дослідження ми визначили, що *команда* представляє собою групу осіб, яка об'єднана спільною мотивацією, інтересами і діє спільно. Учасники команди обов'язково підтримують один одного, а також несуть колективну відповідальність за результат діяльності всієї команди в цілому. Шкільна група впливає на розвиток особистості учня не самим фактом об'єднання дітей, а змістом взаємодії між її учасниками.

Командна робота – це спільна робота кількох учнів, співпраця, спрямована на досягнення загальних цілей. Працюючи в команді, учень змушений думати не тільки про власне благо, але і про благо тих, хто працює поруч з ним. Отже, робота у команді створює умови для позитивної взаємодії між учнями в процесі досягнення спільної мети: кожен розуміє, що він може домогтися успіху (тобто оволодіти певними знаннями) тільки за умови, що і інші члени групи досягнуть своїх цілей.

Головна ідея навчання в команді може бути сформульована так: *вчитися разом, а не просто разом щось виконувати*. Робота у команді створює умови для позитивної взаємодії між учнями в процесі досягнення спільної мети: кожен розуміє, що він може домогтися успіху (тобто оволодіти певними знаннями) тільки за умови, що і інші члени групи досягнуть своїх цілей. Ми визначили переваги та недоліки організації командної роботи молодших школярів та дійшли висновку, що у процесі командної роботи особлива увага приділяється успіху всієї команди, який може бути досягнутий тільки в результаті самостійної діяльності кожного члена групи в постійній взаємодії з іншими її членами.

2. У ході експериментальної роботи було визначено критерії, показники та рівні сформованості у молодших школярів умінь працювати в команді. Критеріями виступили:

- *здатність до міжособистісної та групової взаємодії учнів* (показники: ступінь конфліктності, вміння слухати партнерів і аргументовано доводити свою думку; розуміння можливості існування у людей різних точок зору, в тому числі таких, що не збігаються з власною; урахування учнями різних думок і прагнення до координації різних позицій у співпраці);

- *продуктивність спільної діяльності* (показники: емоційне ставлення до спільної діяльності – позитивне, нейтральне або негативне; здатність зберігати доброзичливе ставлення один до одного в ситуації конфлікту інтересів; здатністю знаходити спільне рішення; уміння аргументувати свою пропозицію, переконувати і поступатися; здійснювати взаємоконтроль і взаємодопомогу у ході виконання завдання, вміння організувати свою діяльність і скорегувати дії інших учасників командної роботи; вміння обговорювати і приходити до спільного рішення у спільній діяльності, включаючи ситуації конфлікту інтересів).

Застосування діагностичних методик «Спільне сортування» (Г.Бурменської) та «Килим» (Р.Овчарової) дозволило визначити рівні сформованості у молодших школярів умінь працювати в команді – *високий, середній та низький*.

3. Визначено, що оптимальними педагогічними умовами, забезпечення яких спряє ефективному формуванню умінь молодших школярів працювати в команді є наступні:

- *використання в освітньому процесі форм і методів навчального співробітництва.*
- *розвиток у молодших школярів потреби у співпраці.*

Результати констатувального експерименту засвідчили необхідність цілеспрямованої роботи з розвитку умінь молодших школярів працювати в команді.

На формувальному етапі експерименту, відповідно з метою дослідження, розроблено систему завдань для роботи у парах і групах в освітньому процесу початкової школи.

Групова робота з молодшими школярами була організована відповідно до принципів етапності, поступовості ускладнення завдань, послідовного включення в групову роботу нових організаційних форм групової взаємодії, що сприяє розвитку потреби школярів у співпраці, підвищує її продуктивність, виховує позитивне ставлення до колективної роботи та індивідуальну відповідальність кожного учасника за її результат.

Після закінчення формувального етапу експерименту, що полягав в апробації комплексу завдань для організації групової роботи молодших школярів, був проведений контрольний експеримент, який довів ефективність виконаної роботи: в експериментальному класі рівень умінь школярів працювати значно підвищився.

Отже, висунута в гіпотеза дослідження підтверджена. Проведена робота демонструє ефективність системної організації групової роботи на уроках початкової школи в контексті формування умінь молодших школярів працювати в команді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонова И.Н. Развитие коммуникативной компетентности учащихся / И.Н. Агафонова // Управление начальной школой. – 2012. – № 2. – С. 32-58.
2. Алёхина И. А. Групповая работа как форма организации деятельности младших школьников. // Эксперимент и инновации в школе. 2014.- С. 25-58.
3. Барцевич, Е.И. Индивидуальные и дифференцированные подходы к обучению математике [Текст] / Е. Барцевич // Начальная школа + до и после. – 2015. – № 9. – С. 23- 43.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003.
5. Брега Н. Упровадження технології колективно-групового навчання // Сучасна школа України (Шк. Світ) - 2011. - №9. - С. 9-19
6. Бухалко Н.И. Групповая работа на уроках математики во 2-м классе / Н.И. Бухалко //Начальная школа плюс и До и После.– 2015.– 135 с.
7. Виноградова М. Коллективная познавательная деятельность и воспитание школьников/ М. .Виноградова, И. Б. Первин. - М: Просвещение, 2017. - 160с.
8. Витковская И.М. Как организовать групповую учебную работу младших школьников. Начальная школа. – 2014. – № 12. – 85 с.
9. Гиниятуллина, А.А. Опыт организации групповой работы на уроках // Начальная школа. – 2014. – №1. – С. 21-26.
10. Гриценко І.В. Формування ціннісних орієнтирів молодших школярів засобами вільної та відкритої культури / В. Денисенко, Н.Борисенко, І.Гриценко, Н.Сидоренко // European humanities studies: State and Society. - Krakow: Issue 2, 2018. - P.94-117.

11. Гриценко І.В. Педагогічна культура як основа фахової підготовки майбутнього вчителя / Ірина Гриценко та ін. // III Міжнародна конференція "Інноваційні технології в науці та освіті. Європейський досвід" : Матеріали. Упор.: Хохлова Т.С., Ступак Ю.О. – Дніпро- Амстердам, 2019. – С.20-25.
12. Гриценко І.В. Реалізація вчителем умов застосування художнього діалогу як засобу формування естетичної культури молодших школярів / І. В. Гриценко // Психолого-педагогічні умови вдосконалення підготовки кадрового потенціалу закладів дошкільної та початкової освіти: колективна монографія (<http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/12345678>) - Херсон: ПП "Резник", 2021. - С.69-85
13. Гриценко І.В. Формування духовно-моральної особистості студента в освітньому процесі // Формування професійної компетентності кадрового потенціалу дошкільної та початкової освіти у системі трансформаційних процесів: колективна монографія / І.В. Гриценко. – Херсон: вид-во ХНТУ, 2018. – С. 97-105.
14. Гриценко І.В. Формування навичок самоосвітньої діяльності студентів педагогічних факультетів в умовах дистанційної освіти. / В.Денисенко, Н. Борисенко, І. Гриценко, Н. Сидоренко. // Social Work and Education Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (<https://doi.org/10.25128/2520-6230.20.3.7>). – 2020. – С. 325–337.
15. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко. – Київ-Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.

16. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
17. Дашевская Л.Б. Организация групповой работы при повторении материала по математике // Нач. школа.—1990. — №2. — С. 37—42.
18. Десев Л. Психология малых групп. – М.: Прогресс, 1979. – 208с.
19. Добрянська І. Формування груп у молодшому шкільному віці / І. Добрянська // Початкова школа - 2011. - №6. - С. 32-54
20. Драгун, Е.Г. Некоторые формы групповой работы на уроках [Текст] / Е. Г. Драгун // Актуальные вопросы. – Балашов, – 2011. – С. 22-30
21. Дусавицкий А.К. Урок в начальной школе. Реализация системнодеятельностного подхода к обучению / А.К. Дусавицкий, Е.М. Кондратюк И.Н. Толмачева Э.И. Шилкунова. – 5-е изд. – М: Вита-пресс, 2012. – 288 с.
22. Дьяченко В.К. Коллективный способ обучения. Дидактика в диалогах. – М.: Народное образование, 2014. – 156 с.
23. Задоя Є.С. Дидактичні умови організації групових форм навчальної роботи /Є. С. Задоя // Педагогічні науки. – 2010. – випуск 1.33. – с. 85-93
24. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42.
25. Иванова И.В. Учебное сотрудничество как средство формирования у учащихся оценки результата деятельности / И.В. Иванова // Начальная школа До и После. – 2011. – №2 (11). – С. 1–46.

26. Казакова Л.В. Упровадження групових та парних методів у роботу вчителя української мови та літератури: практично-діяльнісний аспект / Л.В. Казакова // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2010. - №2(7). – с.108-110
27. Коваль Л.В. Сучасні навчальні технології в початковій школі: Навч. посіб.- Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2006. – 227с.
28. Ковылева Ю.Э. Организация групповой работы учащихся на основе деятельностного подхода. // Инновации в школе. 2012. - С. 47-52.
29. Кондрашова Л.В. Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися. - Москва: Изд-во «Прометей», 1990.- 158 с.
30. Кондратюк О. Інноваційні технології в початковій школі.-К.: Шк. Світ, 2018. – 150с.
31. Кудряшова Т.Г. Групповая форма обучения как условие реализации деятельностного подхода / Т.Г. Кудряшова, О.В. Чиханова // Начальная школа плюс До и После. – 2007. – № 3. – 145 с.
32. Кузнецова И.В. Почему нужно работать в группах? / И.В. Кузнецова // Начальная школа плюс До и После. – 2012. – № 11. – 154 с.
33. Курятов В.М. Как организовать обучение в малых группах. СПб.: Педагогика, 2010. – 156 с.
34. Лийметс, Х.Й. Место групповой работы среди других форм обучения [Текст]: учебник для вузов / гл. редактор Т.А. Атапина. – М.: Просвещение, – 2012. – 694 с.
35. Лийметс Т.В. Групова робота на уроці. – К.: Просвіта, 2015.- 162с.
36. Лопуга О. О. Групові форми роботи як засіб розвитку пізнавальної активності та комунікативних умінь молодших

- школярів. URL : maryanivkaschool.klasna.com/ru/article/grupovi-formi-roboti-yak-zasib-rozvitkupiznavalno.html
37. Менкес М.В. Групповая и парная форма работы на уроках математики // М.В. Менкес. – 2016. – 152 с.
38. Методичний poradnik: форми і методи навчання / Автор-укладач Б.О.Житник.-Х.: Вид. група «Основа», 2013. – 144 с.
39. Методика і технологія. [Електронний ресурс] Організація парної і групової роботи на уроках в початковій школі. Авраїмова О.А. Режим доступу до сайту - <http://osvita.ua/school/method/technol/6630/>
40. Наукова бібліотека Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. [Електронний ресурс] Коберник Г.І Оптимізація форм організації навчальної діяльності молодших школярів сільської школи. Режим доступу - <http://library.udpu.org.ua>
41. Нова українська школа : poradnik для вчителя / під заг. ред. Н. М. Бібік. К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
42. Новікова Т. Розвивальне навчання та формування ключових компетентностей учнів / Т. Новікова // Початкова освіта. - 2018. - №41. - С.17- 21.
43. Нор К. Ф. Ефективність використання групових форм навчальної діяльності молодших школярів / К. Ф. Нор // Зб. Матеріалів науково-практ. конф. МДП. – Миколаїв. – 1997. – С. 72–74.
44. Нор К.Ф., Бабаян Ю.О. Співробітництво в малих групах як засіб розвитку молодшого школяра / Зб. науково-методичних вправ: Актуальні проблеми розбудови національної освіти. / К.Ф. Нор, О.Ю. Бабаян — Херсон, 1997. С. 120 - 123.
45. Пехота О.М. Освітні технології.-К.: Початкова школа, 2011. – 255с.

46. Пометун О.І.; Пироженко Л.В. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання.-К.:А.С.К.,2014. - 192 с.
47. Римская Т.Г., Мироненко Т.И. Использование метода групповой работы в школе. // Инновационные проекты и программы в образовании. 2015. - № 1. - С.68-71.
48. Розвивальні технології навчання молодших школярів: навч. Посібник / [О.М. Кондратюк, С.Є. Лупаренко, І.М. Толмачова, З.І. Шилкунова]; за заг. ред. В.І. Лозової, О.М. Іонової. – Х.: ХНПУ імені Г.Г. Сковороди, 2011. – 224с.
49. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения.- Москва: Педагогика, 1987.- 160 с.
50. Савицька А.Ю. Індивідуально-групове навчання молодших школярів: 3 досвіду роботи у класах із малою чисельністю учнів / А.Ю. Савицька // Початкове навчання та виховання (Осн.). - 2011. - №3. - С. 2-29
51. Савченко О.Я. Дидактика початкової освіти: підруч. для вищ. навч. закл. – 2-ге вид. – К.: Грамота, 2013.- 501с.
52. Савушкина Т.П. Аспекти групового обучения младших школьников / Т.П. Савушкина // Завуч начальной школы. – 2016. – № 4. – С. 19-23.
53. Свиридова Е.М. Индивидуализация обучения: проектирование, малые учебные группы, индивидуальная траектория // Эксперимент и инновации в школе 2013. - № 4. – С. 57-64.
54. Селевко, Г.К. Групповая работа [Текст] / Г.К. Селевко // Педагогика. – 2013. – № 9 – С. 77-83.
55. Сластенин, В.А. Педагогика [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин.– М.: Академия, 2012. – 576 с.

56. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям. – Киев.: Радянська школа, 1971. – 242 с.
57. Уваров А.Ю. Кооперація в навчанні: групова робота: Навчально-методичний посібник. - К., 2011. – 144 с.
58. Утеева Р.А. Групповая работа как одна из форм деятельности учащихся на уроке // Математика в школе, 2015.– № 2. – 152 с.
59. Филиппова, Г.Н. Особенности интерактивного обучения в начальной школе [Текст]: / Г. Н. Филиппова, В. А. Горюнова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 46. – С. 399–404.
60. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли. А.Г. Асмолов Г.В. Бурменская И.А. Володарская и др.; под ред. А.Г. Асмолова. – 2 изд. – М.: Просвещение, 2011. – 159 с.
61. Химинець В.П. Інновації в початковій школі. - Тернопіль: Мандрівець, 2018 - 312 с.
62. Цукерман Г.А. Виды общения в обучении. - Томск: Пеленг, 2013. – 155 с.
63. Цукерман Г.А. Зачем детям учиться вместе? – М.: Знание, 1985.-80 с.
64. Цукерман Г.А. Совместная учебная деятельность как основа формирования умения учиться. – М, 2012. – 124 с.
65. Цукерман Г.А., Елизарова Н.А. и др. Обучение учебному сотрудничеству. – М.: Начальная школа, 2013 – 155 с. 58
66. Цукерман, Г.А. Обучение учебному сотрудничеству [Текст]: / Г.А. Цукерман // Воспитание школьников. – 2015. – № 8 – 174 с.
67. Чередов И. М. Формы учебной работы в средней школе: кн. для учителя / И. М. Чередов. - Москва: Просвещение, 2015. - 160с.

68. Чередов И.М. Формы учебной работы в начальной школе: Книга для учителя. М.: Просвещение, 2017 – 128 с.
69. Шевчук Л. М. Форми й види групової роботи учнів / Л. М. Шевчук // Педагогіка психологія. - 2017. - № 2(71). - С.54-72.
70. Ярошенко О.Ю. Групова навчальна діяльність школярів: теорія та методика /О.Ю.Ярошенко. – Київ: Партнер, 1997. – 193с.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Гридіна Інна Валеріївна, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

– не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;

– не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

20.10.2021

(дата)

(підпис)

Інна Гридiна

(ім'я, прізвище)

Додаток Б**Пам'ятка для командної роботи учнів на уроці**

1. Працюй в групі дружно, пам'ятай - ви одна команда.
 2. Приймай активну участь в роботі, не стій осторонь.
 3. Не бійся висловлювати свою думку.
 4. Працюй тихо, не старайся всіх перекричати. Поважай думку інших учасників групи.
 5. Говори спокійно і ясно.
 6. Говори тільки по справі.
 7. Заперечуючи або погоджуючись, дивись на мовця.
 8. Звертайся до інших по імені. («Саша, ти не сказав, що ...»)
 9. Думай сам, а не розраховуй на інших.
 10. Отвечай біля дошки голосно, чітко, коротко.
 11. В разі неправильної відповіді групи не вини нікого, відповідай за себе.
- Пам'ятай, що кожна людина має право на помилку.
12. Якщо ви не можете вибрати того, хто буде представляти вашу групу у дошки, то застосуйте лічилку або жеребкування.

